Noten

ARA = Algemeen Rijksarchief
GA = Gemeente Archief
RA = Rechterlijk Archief

INLEIDING

1. Er is nauwelijks literatuur over dit onderwerp, met als uitzondering: F. A. Hoefer, *Nederlandsche vrouwen in dienst van Mars* (Rotterdam: A. Eeltjes 1888). Verschillende historici hebben het fenomeen en passant genoemd, zoals: J. ter Gouw, *Amstelodamiana* (Amsterdam 1870 I, p. 346; C. Busken Huet, *Het land van Rembrandt* (Haarlem: H. B. Tjeenk Willink 1898) II, p. 314; *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, 4 dln (Bussum: De Boer Maritiem 1976-1978) II, p. 140; C. R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800* (Harmondsworth: Penguin Books 1965) p. 254-255, die eraan toevoegde dat dit in Holland vaker voorkwam dan in Engeland. De criminele vonnissen van het Hof van Holland en die van de schepenbank van Leiden zijn de enige series rechterlijke archieven die geheel zijn doorgenomen, die van Leiden aan de hand van H. M. van den Heuvel, *De criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811*, (Leiden 1977-1978). Verder is gebruik gemaakt van lopende onderzoeksprojecten, zoals 'Criminaliteit en Strafrechtstoepassing in de Republiek, in het bijzonder in de achttiende eeuw' van H. A. Diederiks, S. Faber en A. H. Huussen jr., de studie over banditisme door F. Egmond, en onderzoek in de rechterlijke archieven van Amsterdam door P. C. Spierenburg, S. Faber, Th. van der Meer en J. Jüngen. De archieven van Admiraliteiten en VOC en WIC bleken slechts beperkt bruikbaar. In: *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries, II, Outward-bound Voyages from the Netherlands to Asia and the Cape (1595-1794)*, J. R. Bruijn, F. S. Gaastra en I. Schöffer (eds.), (Den Haag: Martinus Nijhoff 1979) staan twintig gevallen van vrouwelijke matrozen in dienst van de VOC vermeld, hoewel dit soort gevallen niet systematisch werd genoteerd tijdens de uitvoering van dit project. De archieven van de WIC en VOC zijn niet onderzocht. De meeste archieven van de marine (Admiraliteiten) zijn verloren gegaan. Ook de historische literatuur kon uiteraard niet geheel doorgenomen worden. Veel informatie en veel gevallen danken we aan collega-historici, in het bijzonder leden van de 'Werkgroep Strafrechtgeschiedenis'. De honderdtwintig gevallen van permanente travestie zijn in chronologische volgorde opgenomen in de naamlijst van vrouwen. Hier staan ook de bronnen van elk geval vermeld. Via het register en de naamlijst kunnen de

bronnen over de in de tekst genoemde vrouwen achterhaald worden.
2. Een Italiaanse vrouw die als matroos deelnam in de slag van Lepanto wordt genoemd in: Colin Thubron, *De Venetiaanse vloot* (z.p.: Time Life 1981) p. 154. Een ander Italiaans geval is beschreven in: [Giovanni Bianchi], *Breve Storia della vita di Catterina Vizzani, romana, che per ott'anni vesti abito da uomo in qualita di servidore, la quale dopo vari casi essendo in fine stata uccisa, fu trovata pulcella nella sezzione del suo cadavero* (Venezia: S. Occhi 1744). Dit boek is in het Engels vertaald: [An] *Hist[orical] and Physic[al] Dissertation on the Case of Catherine Vizzani, containing the adventures of a young woman* [...] *who for eight years passed in the habit of a man* [...]. *With some curious and anatomical remarks on the nature and existence of the hymen* [...]. *To which are added certain needful remarks by the English editor* (London: W. Meyer 1751). Over Spanje en Portugal zie: C. R. Boxer, *Mary and Misogyny. Women in Iberian Expansion Overseas, 1415-1815.* (London: Duckworth 1975) p. 80. Het bekendste Spaanse geval is Catalina de Erauso, zie: Catalina de Erauso, *Historia de la Monja Alferez Dona Catalina de Erauso, escrita por ella misma,* ed. Joaquin Maria de Ferrer (Paris: Julio Didot 1829). Zie hoofdstuk 4, noot 47.
3. Er zijn verschillende Franse gevallen. Zie: Ed[ouard] de la Barre-du Parcq, *Histoire militaire des femmes* (Brest: F. Robert 1873); Ed[ouard] de Beaumont, *L'epée et les femmes* (Paris: Librairie des Bibliophiles 1881), engelse vertaling: *The Sword and Womankind,* ed. Alfred Allinson (London: The Imperial Press 1905); Adrien Carré, 'Les femmes et la navy du 17e au 19e siècle', *Neptunia* (1977) no. 125, p. 33-40 en no. 126, p. 33-44; John Grand-Carteret, *La femme en culotte* (Paris: Ernst Flammarion 1899); F. Klein-Rebour, 'Les femmes soldats à travers les ages', *Revue Historique de l'Armée* 16 (1960) p. 3-20; J. Pichon, *Les femmes soldats* (Limoges: Ussel frères 1898); C. Romain [= Armand Charmain], *Les guerrières* (Paris: Ed. Berger-Levrault 1931); Alfred Tranchant en Jules Ladimir, *Les femmes militaires de la France depuis les temps les plus reculés jusque à nos jours* (Paris: Cournol 1866). Verschillende korte artikelen zijn te vinden in: *L'Intermédiaire des chercheurs et des curieux.* Over gevallen in de jaren van de revolutie 1798-1814, zie hoofdstuk 2, noot 11. Hoewel er relatief weinig gevallen bekend zijn, is het zeker mogelijk dat Frankrijk eenzelfde traditie heeft gekend als Engeland en Holland. Een aanwijzing hiervoor vond Arlette Farge in de Parijse rechterlijke archieven. Zie: Arlette Farge, *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle* (Paris: Hachette 1986) p. 182. In Frankrijk verschenen ook verschillende contemporaine (auto) biografieën: [Jean de Préchac], *L'Heroine mousquetaire, histoire veritable* (Paris, 1713; herdrukt onder meer: Bruxelles: P. Witte 1722); vertaald in het Nederlands als *De Musket-Draagende Heldin, ofte een Waarachtig Verhaal van het Doorluchtige Leeven* [...] *van Kristina van Meirak* (Amsterdam: T. ten Hoorn 1679, en herdrukt in 1680, 1686, 1739, 1760). Vertaald in het Engels als: *The Heroine Musqueteer, or the Female Warrior. A True History* (London: J. Orme for J. Wellington 1700). Mogelijk ook vertaald onder de titel genoemd in *Notes and Queries,* 6e Series III, p. 113: *The Female*

Warrior. A True History, very delightful and full of pleasant Adventures in the Campaigns of 1676 and 1677, Translated from the French (London 1678). Zie ook hoofdstuk 4, noot 44. Een zeer uitzonderlijk geval was dat van de Chevalier d'Eon, een obscuur figuur uit Franse diplomatieke kringen van de achttiende eeuw, die af en toe als vrouw gekleed ging. Zijn gedrag kreeg veel aandacht in de pers. In zijn eigen tijd werd alom gedacht dat hij een als man verklede vrouw was. Zie Michel de Decker, *Madame Le Chevalier d'Eon* (Paris: Perris 1987).

4. Net als in Nederland hebben Engelse historici het verschijnsel gesignaleerd, maar nooit grondig onderzocht en altijd onderschat. De militaire historicus John W. Fortescue schatte het aantal vrouwelijke soldaten op zestien (geciteerd in: Elizabeth Ewing, *Women in Uniform through the Centuries* (Totowa, N. J.: Rowman and Littlefield 1975) p. 28. De zeehistoricus Peter Kemp schreef dat er slechts een paar vrouwelijke matrozen zijn geweest: *The British Sailor. A Social History of the Lower Deck* (London: Dent 1970) p. 490. Een aantal gevallen uit het midden van de zeventiende eeuw zijn beschreven in: Antonia Fraser, *The Weaker Vessel. Women's Lot in Seventeenth Century England* (London: Weidenfeld and Nicolson 1984) p. 196-201. In de oudere literatuur zijn vrouwen in mannenkleren vooral bezien als menselijke curiositeiten: Robert J. Blackman, *Woman: In Honour and Dishonour* (London: Sampson Low, Marston & Co. 1920); O[scar] P[aul] Gilbert, *Women in Men's Guise* (London: John Lane 1932), vertaald uit het Frans. Francis Gribble, *Woman in War* (London: Sampson Low, Marston and Co. 1916); Reginald Hargreaves, *Women-at-Arms. Their Famous Exploits Throughout the Ages* (London: Hutchinson & Co. 1930); Bram Stoker, *Famous Impostors* (New York: Sturgis and Walton 1910); C. J. S. Thompson, *Mysteries of Sex. Women who posed as Men and Men who impersonated Women* (London: Hutchinson & Co. 1938); J. David Truby, *Women at War: A Deadly Species* (Boulder, Co.: Paladin Press 1976). Zie ook werken vermeld in hoofdstuk 4, noten 9 en 49. Verschillende gevallen zijn gevonden in (niet systematisch doorgenomen) tijdschriften als *Notes and Queries* en *The Mariner's Mirror.* Een blik in *The Annual Register* leverde de volgende gevallen op in 1761 (p. 149 en 170), 1766 (p. 116), 1769 (p. 148), 1771 (p. 71), 1773 (p. 111), 1777 (p. 191-192), 1782 (p. 221), 1793 (p. 19) en 1807 (p. 496). Het onderwerp begint thans aandacht te krijgen binnen de vrouwengeschiedenis. Zie Lynn Friedli, 'Women who dressed as Men', *Trouble and Strife* 6 (1985) p. 25-29; idem, '"Passing women". A study of Gender Boundaries in the Eighteenth Century', in: G. S. Rousseau en Roy Porter (eds.), *Sexual Underworlds of the Enlightenment* (Manchester: Manchester U.P. 1987) p. 234-260; Anna Clark (ongepubliceerde paper) en Julie Wheelwright, 'Amazons and Military Maids', *Women's Studies International Forum* 10 (1987) p. 489-502; een boek is in voorbereiding. In Engeland zijn ook verschillende (auto)biografieën van vrouwen in mannenkleren gepubliceerd in de zeventiende, achttiende en vroege negentiende eeuw. Zie: Memie Muriel Dowie, *Women Adventurers. The Lives of Madame Velazquez, Hannah Snell, Mary-Anne Talbot, and Miss Christian Da-*

vies (London: T. Fisher Unwin 1893); William Fairbank, *The Surprising Life and Adventures of M[aria] Knowles* (New Castle, ca 1805) (heruitgave in: J. Ashton, *Eighteenth Century Waifs* (London: Hurst and Blackett 1887) p. 191-194; [Anne Jane Thornton], *Interesting Life and wonderful Adventures of A. J. Thornton, the Female Sailor* [...]. *Written by herself* (London 1835). Zie ook hoofdstuk 2, noten 19, 26, 32 en 52. We vonden twee uit het Engels vertaalde Nederlandse boeken waarvan we het origineel niet konden achterhalen: *De Berugte Land- en Zeeheldin, of de Wonderbare Levensgevallen van Anne Blound, anders Robert Stafford* (Amsterdam: Steven van Esveld 1756); [Henriette de Boston], *Nieuwe Zee- en Landreize in 't Jaar 1726 gedaan door Mejuffrouw Henriette de Boston, Door haarzelfs in 't Engelsch beschreeven* (Amsterdam: Jan Roman en Steeve van Esveldt 1735). Amerikaanse gevallen zijn te vinden in: Jonathan Katz, *Gay American History. Lesbians and Gay Men in the U.S.A.* (New York: Thomas Y. Cromwell Company 1976); in de Verenigde Staten verschenen eveneens (auto)biografieën van verklede vrouwen: [Herman Mann], *The Female Review: Life of Deborah Sampson, the Female Soldier in the War of the Revolution* (New York: Arno Press 1972; eerste druk 1797); *The Female Marine or Adventures of Miss Lucy West*, ed. Alexander Medlicott Jr. (New York: Da Capo Press 1966; heruitgave van de editie van 1817), waarschijnlijk fictief, evenals: Loreta Janetta Velazquez, *The Woman in Battle; A Narrative of the Exploits, Adventures, and Travels of Madame Loreta Janetta Velazquez, otherwise known as Lieutenant Harry T. Buford, Confederate States Army*, ed. C. J. Worthington (New York: Arno Press 1972; eerste druk: Hartford: T. Belknap 1876).

5. Alwin Schultz, *Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker* p. 154; Louis Crompton, 'The Myth of Lesbian Impunity. Capital Laws from 1270 to 1791', *Journal of Homosexuality* 6 (1980/1) 11-25, p. 17; Fraser, *Weaker Vessel*, p. 197.

6. C. A. Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet. Het Nederlandse zeemanslied in de zeiltijd (1600-1900)* (Den Haag: Martinus Nijhoff 1980) p. 92-93.

7. Stephen Greenblatt, 'Fiction and friction', in: Thomas C. Heller, Morton Sosna en David E. Wellbery (eds.), *Reconstructing Individualism. Autonomy, Individuality, and the Self in Western Thought* (Stanford: Stanford U.P. 1986) p. 30-53.

8. F. L. Kersteman, *De Bredasche heldinne*, R. M. Dekker, G. J. Johannes en L. C. van de Pol eds. (Hilversum: Verloren 1988).

9. Een Russische soldate deed hetzelfde in haar autobiografie: Nadezhda Durova, *The Cavalry Maid. The memoirs of a woman soldier of 1812* (Ann Arbor: Ardis 1988). Ook zij verzweeg op deze wijze een huwelijk.

I VROUWEN IN MANNENKLEREN

1. *Het Wonderlik Leven En de Oorlogsdaaden, Van de Kloekmoedige Land en Zee Heldin. Waarachtige geschiedenis*, ed. Wiel Kusters, 2 dln (Maastricht: Scorpio 1982) II, p. 8-9. Oudst bekende druk: Amsterdam: Wed.

Gysbert de Groot 1694; herdrukt Amsterdam: Jacobus en Jan Bouman 1706 en 1720. Zie J. L. M. Gieles, A. P. J. Plak en L. R. Rol, *Bibliografie van het Nederlandstalig fictioneel narratief proza 1670-1700,* (Nieuwkoop: De Graaf 1988).

2. Natalie Zemon Davis, 'Women on Top', in id., *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford: California U.P. 1975) p. 124-152, gewijzigde heruitgave met als ondertitel 'Symbolic Sexual Inversion and Political Disorder in Early Modern Europe', in: Barbara A. Babcock, *The Reversible World. Symbolic Inversion in Art and Society* (Ithaca-London: Cornell U.P. 1978) p. 147-193. Zie ook hoofdstuk 4, noot 46.

3. P. L. Kersteman, *De vrouwelyke lakei, of het leven van Clorimena* ('s Gravenhage: B. Vermeulen 1778).

4. Terry Castle, *Masquerades and Civilization. The Carnavalesque in Eighteenth-Century English Culture and Fiction* (London: Methuen 1986) p. 44 en 47.

5. GA Amsterdam RA 453, 382-387, 411, 422 en 443, aant. d.d. 13 juli 1784 (Anna de Jager).

6. J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie,* 21 dln (Amsterdam 1752-1759) XX, p. 90-91. Rudolf M. Dekker, 'Women in Revolt. Popular Protest and its Social Basis in Holland in the 17th and 18th Centuries', *Theory and Society* 16 (1987) p. 337-362.

7. GA Gorinchem, handschrift 3. Over travestie van mannen bij oproeren, zie Davis, 'Women on Top'; Yves-Marie Bercé, *Fête et révolte. Des mentalités populaires du XVIe au XVIIIe siècle* (Paris: Hachette 1976) p. 83-86, en Malcolm I. Thomis en Jennifer Grimmett, *Women in Protest 1800-1850* (London: Croom Helm 1982).

8. *Annual Register 1793*, p. 19.

9. H. E. van Gelder, *'s Gravenhage in zeven eeuwen* (Amsterdam: Meulenhoff 1937) p. 151. Cf. J. ter Gouw, *De volksvermaken* (z.p. z.j.) p. 673.

10. 'Vrouwen in manskleederen op de kermis te Delfshaven in 1694', *Rotterdamsch Jaarboekje* 5 (1896) p. 85-88.

11. GA Amsterdam RA 596, f. 48v, 6 juni 1689 (Lijsbet Hendriks).

12. *Journaal van Constantijn Huygens den Zoon* (Utrecht 1876) I, p. 380, aant. d.d. 25 december 1690. Cf. het geval van een heer uit Groningen, reizend met een knecht die volgens het gerucht een meisje was: J. A. Worp, 'Gerard Nicolaas Heerkens', *Groningsche Volksalmanak* (1899) p. 1-51, p. 19. Cf. N. de Roever, *Uit onze oude Amstelstad* (Amsterdam: Minerva z.j.) p. 81.

13. GA Amsterdam RA 451, p. 297-300 en 303, aant. d.d. 8 maart 1783 (Johanna Pikhof en Adam Kitter).

14. J. H. Böse, *'Had de mensch met één vrouw niet connen leven...'. Prostitutie in de literatuur van de zeventiende eeuw* (Zutphen: Walburg Pers 1985) p. 134.

15. ARA Hof van Holland 5509-2.

16. H. O. Feith, 'De strafregtspleging te Groningen, voornamelijk in de zeventiende eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde inzon-*

derheid van de Provincie Groningen 2 (1865) p. 269-301, p. 280.
17. P. Haverkorn van Rijsewijk, *De oude Rotterdamsche Schouwburg aan de Coolsingel* (Rotterdam: Van Hengel en Eeltjes 1882) p. 119-120. Cf. H. C. H. Moquette, *De vrouw,* 2 dln (Amsterdam: H. Meulenhoff 1915) II, p. 69.
18. Zie Conclusie, noten 6 en 7.
19. S. Hart, *Geschrift en getal* (Dordrecht: Hollandse Studiën 1976) p. 115-183.
20. Marina Warner meent dat buitenechtelijke geboorte vaak de achtergrond vormde voor travestie, maar ons materiaal bevestigt deze hypothese niet. Zie: Marina Warner, *Joan of Arc. The Image of Female Heroism* (Harmondsworth: Penguin Books 1983) p. 161.
21. *Notes and Queries* (2 juli 1892) p. 6; *Theatrum Europaeum der wahrhaftige Beschreibung aller denckwürd. Geschichten, 1617-1718* (Frankfurt a.M.: M. Hoffmann 1637-1737) XI, p. 1449.
22. Zie Inleiding, noot 5.
23. Ilse Kokula (ed.), *Weibliche Homosexualität um 1900 in zeitgenössischen Dokumenten* (München: Frauenoffensive 1981) p. 91-112. Brigitte Eriksson (ed.), 'A Lesbian Execution in Germany, 1721. The Trial Records', *Journal of Homosexuality* 6 (1980-1) p. 27-41, p. 33.
24. Michel de Montaigne, *Journal de voyage,* ed. Fausta Garavini (Paris: Gallimard 1983) p. 77.
25. Wheelwright, 'Amazons'; *Dissertation on the Case of Catherine Vizzani.*
26. D. F. Scheurleer, *Van varen en van vechten,* 3 dln ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1914), 'Een nieuw lied op een Vrouwe Matroos', III, p. 572-574.
27. Cf. Davis, 'Women on Top'.
28. Cf. Inleiding, noot 6.
29. *Dissertation on the Case of Catherine Vizzani.*
30. Ewing, *Women in Uniform,* p. 33.
31. Hetzelfde geldt voor Antoinette de Bourignon tijdens haar leven als man: Antoinette de Bourignon, *Het leven van juffr. Antoinette de Bourignon* (Amsterdam: Jan Rieuwertsz. en Pieter Arentz. 1683) p. 18-19.
32. Paul Andersen en Deborah Cadbury, *Imagined Worlds* (London: BBC 1985), p. 21.
33. *Mariner's Mirror* 4 (1913) p. 92.

2 EEN TEGENDRAADSE TRADITIE

1. Kersteman, *De Bredasche heldinne,* p. 2, 4, 5, 7, 9, 10, 17, 71, 89, 104, 105, 114; verhoor.
2. *De grootmoedige en heldhaftige Hollandsche amasoon,* (Den Haag: Joh. Meusert 1775) p. 4. Reizen door vrouwen in mannenkleren wordt als een vanzelfsprekende zaak gezien in: N. Camstrup, *Rampspoedige reysbeschryving ofte journaal van 's ed. Oostindische Compagnies schip Blydorp* (Amsterdam 1735) p. 10.

3. *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* II, p. 126.
4. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Bussum: Unieboek 1980) V, p. 154.
5. *Dutch-Asiatic Shipping,* passim. Een literaire versie van dit thema is te vinden in: Gerrit van Spaan, *De gelukzoeker overzee, of de Afrikaansche wegwijzer* (Rotterdam: Pieter de Vries 1752) p. 309.
6. Ewing, *Women in Uniform,* p. 33.
7. Philologus Philiatros a Ganda [= Jacobus van de Vivere], *De wintersche avonden of Nederlantsche vertellingen* (Amsterdam 1615) p. 119.
8. Ivan Illich, *Gender* (New York: Pantheon Books 1982) p. 143-145.
9. Hugo de Groot, *Annales et historiae de rebus Belgicis* (Amsterdam 1658) p. 133.
10. Gerda H. Kurtz, *Kenau Symonsdochter van Haerlem* (Assen: Van Gorcum 1956).
11. Rudolf Dekker en Lotte van de Pol, 'Republican Heroines: Cross-dressing Women in the French revolutionary Armies', *History of European Ideas* (juli 1989). Jeanne Bouvier, *Les femmes pendant la Révolution de 1789* (Paris: E. Figuière 1931); Raoul Brice, *La femme et les armées de la Révolution et de l'Empire 1792-1815. D'après des mémoires, correspondances et documents inédits* (Paris: L'Edition Moderne 1913); Emile Cère, *Madame Sans-Gêne et les femmes soldats 1792-1815* (Paris: Plon 1894[3]); F. Gerbaux, 'Les femmes soldats pendant la Révolution', *La Révolution française* 47 (1904) p. 47-61; Adrien Lasserre, *La participation collective des femmes à la Révolution française. Les antécédents du féminisme* (Paris 1906) p. 323-340. Ook aan contrarevolutionaire zijde vochten vrouwen in mannenkleren mee. Twee van hen publiceerden autobiografieën: [Renée Bordereau, dite Langevin], *Mémoires de Renée Bordereau, dite Langevin, traitant sa vie militaire dans la Vendée* (Paris: L. G. Michaud 1814; vertaald in het Nederlands: *Geschiedenis van Renée Bordereau genoemd Langevin betrekkelyk haar militaire leven in de Vendée, opgesteld door haar zelve. Uit het Fransch vertaald,* Dordrecht: A. Blussé en zoon 1815); [Françoise Desprès], *Détails historiques sur les services de Françoise Desprès, employée dans les armées royales de la Vendée depuis 1793 jusqu'en 1815* [...] *écrits par elle-même* (Paris: L. G. Michaud 1817).
12. Ralph Pettow, *Der krankhafte Verkleidungstrieb. Beiträge zur Erforschung der Travestie* (Pfullingen in Württenberg: Johannes Baum Verlag 1922). Cf. 'Frauen als Soldaten im Weltkriege', *Vierteljahrsberichte des Wissenschaftlich-humanitären Komités während der Kriegszeit, herausgegeben statt des Jahrbuchs für Sexuelle Zwischenstufen* I (april 1915) p. 36-48; II (juli 1915) p. 95-98; III (oktober 1915) p. 120-148.
13. Evelyne Sullerot, *Geschiedenis en sociologie van de vrouwenarbeid* (Nijmegen: SUN 1979) p. 104.
14. *Theatrum Europaeum*, XI, p. 1449.
15. Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda: 1984).
16. Dick Wortel, *Zyt ghy oock een meyt?* Dertien liedjes over meisjes loos

(Rotterdam: Ordeman 1987) p. 37.
17. G. van Spaan, *Beschrijving der stad Rotterdam,* ed. H.C. Hazewinkel (Antwerpen: Ad. Donker 1953) VII.
18 *Reisen van Nic. de Graaff,* ed. J.C.M. Warnsinck ('s Gravenhage: Werken Linschoten Vereeniging 1930) p. 19-22.
19. [Mary Anne Talbot], *The Life and Surprising Adventures of Mary Anne Talbot in the name of John Taylor, a natural daughter of the late Earl Talbot* [...] *Related by herself* (London: R. S. Kirby 1809); heruitgave in onder meer Dowie, *Women Adventurers,* p. 135-196, p. 196.
20. Bijvoorbeeld Hillegond Engels van Velsen. (GA Amsterdam RA 350, f.43v-44; RA 604 B, aant. d.d. 24 februari 1701.)
21. Anton Blok, 'De rol van vilders in de Bokkenrijders-benden', *Volkskundig Bulletin* 7 (1981) p. 121-143.
22. E.J. Hobsbawm, *Bandits* (Harmondsworth: Penguin Books 1972) Appendix: Women and banditry; Carsten Küther, *Räuber und Gauner in Deutschland. Das organisierte Bandenwesen im 18. und 19. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1976) p. 84-85.
23. GA Amsterdam RA 309, f.154; 345, f.18; RA 572 f.72; Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn: Ambo 1982) p. 60.
24. GA Amsterdam RA 348, p. 183, aant. d.d. 15 november 1699 (Lysbet Jacobs de Bruyn).
25. GA Amsterdam RA 371, f.117v-122v, 150 en 153, aant. d.d. 8 januari 1715 (Anna Maria Piernau); GA Amsterdam RA 371, f.36, 52v-53, 75v en 82v, aant. d.d. 8 november 1714 (Eytje Hendriksz).
26. [Mary Frith], *The Life and Death of Mrs. M. F., commonly called Mall Cut-purse* [...] (London 1662); Thomas Middleton en Thomas Dekker, *The Roaring Girl.* The Tudor Facsimile Texts (z.p. 1914; eerste druk 1611); nieuwe editie: Paul A. Mulholland (ed.) (Manchester: Manchester U.P. 1987). Cf. *Dictionary of National Biography,* XX (London 1889) p. 280-281.
27. *Theatrum Europaeum,* XI, p. 1449.
28. *Annual Register 1773,* p. 111.
29. *Annual Register 1777,* p. 191-192.
30. Lotte C. van de Pol, 'The Image and Reality of Prostitution in the Dutch Republic', in: C. Brown (ed.), *Images of the World: Dutch Genre Painting in Its Historical Context* (London 1989) verschijnt binnenkort; id., 'Beeld en werkelijkheid van de prostitutie in de zeventiende eeuw', in: Gert Hekma en Herman Roodenburg (eds.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen: SUN 1988); id., 'Van speelhuis naar bordeel? Veranderingen in de organisatie van de prostitutie te Amsterdam in de 18e eeuw', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 17 (1985) p. 103-119; een dissertatie is in voorbereiding.
31. Lotte van de Pol, 'Vrouwencriminaliteit in de Gouden Eeuw', *Ons Amsterdam* 34 (1982) p. 266-269; id., 'Vrouwencriminaliteit in Amsterdam in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor Criminologie* 29 (1987) p. 148-155.

32. Kersteman, *De Bredasche Heldinne,* p. 9; [Daniel Defoe], *A general History of the Pyrates,* Manuel Schonhorn (ed.), (London: J.M. Dent and Sons 1972) p. 155 (eerste druk 1724); Nederlandse vertaling: *Historie der Engelsche zeerovers* (Amsterdam 1725).
33. [F.L. Kersteman], *Zeldzaame levensgevallen van J.C. Weyerman,* ('s Gravenhage: Pieter van Os 1763).
34. Kokula (ed.), *Weibliche Homosexualität,* p. 101.
35. Montaigne, *Journal,* p. 77.
36. *Dissertation on the Case of Catherine Vizzani.*
37. Sherry B. Ortner en Harriet Whitehead (eds.), *Sexual Meanings, The Cultural Construction of Gender and Sexuality* (Cambridge etc.: Cambridge U.P. 1981); Shirley Ardener (ed.), *Defining Females. The Nature of Women in Society* (London: Croom Helm 1978); Karen Hastrup, 'The Sexual Boundary: Transvestism and Homosexuality' en 'The Sexual Boundary: Purity, Virginity and Heterosexuality', *Journal of the Anthropological Society of Oxford* 5, 3 (1974) p. 137-147, en 6, 1 (1975) p. 42-56; Mary Douglas, 'The two bodies', in: id., *Natural Symbols. Explorations in Cosmology* (London: Barrie and Jenkins 1971) p. 93-112; Mary Douglas, *Purity and Danger* (London: Routledge and Kegan Paul 1966).
38. Zie bijvoorbeeld: Gisela Bleibtreu-Ehrenberg, *Der Weibmann. Kultische Geschlechtswechsel im Shamanismus: Eine Studie zur Transvestition und Transsexualität bei Naturvölkern* (Frankfurt a.M.: Fisher 1984); Hermann Baumann, *Das doppelte Geschlecht. Ethnologische Studien zur Bisexualität in Ritus und Mythos* (Berlin: Dietrich Reimer 1955).
39. Franz Ludwig von Neugebauer, *Hermaphroditismus beim Menschen* (Leipzig: Dr. Werner Klinkhardt 1908) p. 580.
40. E.P. Evans, *The Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals* (London: Faber and Faber 1987) p. 162-163.
41. Charles Callender en Lee M. Kochems, 'The North American Berdache', *Current Anthropology* 24 (1983) p. 443-456; Evelyn Blackwood, 'Sexuality and Gender in Certain Native American Tribes: The Case of Cross-Gender Females', *Signs* 10 (1984) p. 27-43.
42. James M. Freeman, *Untouchable. An Indian life history* (Stanford: Stanford U.P. 1979), passim; Unni Wikan, 'Man becomes Woman: Transsexualism in Oman as a Key to Gender Roles', *Man,* N.S. 12 (1977) p. 304-319.
43. Hélène d'Almeida-Topor, *Les Amazones. Une armée de femmes dans l'Afrique précoloniale,* (Paris: Rochevigne 1984).
44. Elisabeth Tietmeyer, *Frauen heiraten Frauen. Eine vergleichende Studie zur Gynaegamie in Afrika* (Hohenschäftlarn: Renner Verlag 1985).
45. René J.M. Grémaux, 'Manninnen uit de hooglanden. Seksualiteit en identiteit van als mannen levende vrouwen op de Balkan', in: J. Bremmer (ed.), *Van Sappho tot de Sade. Momenten in de geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam, Wereldbibliotheek 1988) p. 135-160; id. 'Neither Male nor Female: Sworn Virginity in the Balkans (19th-20th Century)', ongepubliceerde paper (1985); een dissertatie is in voorbereiding.

46. Erich Seemann, 'Die Gestalt des kriegerischen Mädchens in den europäischen Volksballaden', *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 10 (1959) p. 192-212. Cf. hoofdstuk 4, noot 21.
47. Stith Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends*, 6 dln (Kopenhagen: Rosenkilde & Bagger 1932-1936): thema's D 513.1, K 1321, F 565.1.3, K 1837.4, K 1236, K 1837.8 en H 1578. Cf. Pierre Samuel, *Amazones, guerrières et gaillardes* (Grenoble: Complexe-Presses Universitaires de Grenoble 1975).
48. *Handwörterbuch des deutschen Märchens* (Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter 1930-3) I, p. 92; Johannes Bolte en Georg Polivka, *Anmerkungen zu den Kinder- u[nd] Hausmärchen der Brüder Grimm* (Hildesheim: Georg Olms 1963) II, p. 56-60.
49. Warner, *Joan of Arc*, p. 146-163.
50. Theo van der Meer, *De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheeden. Sodomietenvervolgingen in Amsterdam 1730-1811* (Amsterdam: Tabula 1984) p. 111.
51. Kurtz, *Kenu*, p. 77-81.
52. Zie noot 26; Henry Fielding, *The Female Husband, or the Surprising History of Mrs. Mary alias Mr. George Hamilton, who was convicted of having married a young woman of Wells* [...] (1746; een moderne heruitgave: Claude E. Jones (ed.) (Liverpool: Liverpool U.P. 1960) p. 29-51). Zie hierover: Sheridan Baker, 'Henry Fielding's The Female Husband: Fact and Fiction', *Publications of the Modern Language Association of America* 74 (1959) p. 213-224, p. 224.
53. Pettow, *Verkleidungstrieb*, p. 22-23. Zijn bron is: Karl Braun, *Blütiger Blätter. Erzählungen* (Breslau: Schnottländer 1883), een werk dat door ons niet kon worden achterhaald.
54. Zie noot 34.
55. John Anson, 'The female transvestite in early monasticism', *Viator* 5 (1974) p. 1-32; Vern L. Bullough, 'Transvestism in the Middle Ages', *American Journal of Sociology* 79 (1974) p. 1381-1394 (heruitgave in: Vern L. Bullough en James Brundage (eds.), *Sexual practices and the Medieval Church* (Buffalo N. Y.: Prometheus Books 1982) p. 43-54); Marie Delcourt, 'Le complexe de Diane dans l'hagiographie chrétienne', *Revue d'Histoire des Religions* 153 (1958) p. 1-33; Evelyne Patlagean, 'L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance', *Studi Medievali* 3e serie, 17 (1976) II, p. 598-623.
56. *Vies des saints et des bienheureux* 13 dln (Parijs 1935-1959) VII, p. 492-494; J. Brinkhoff, 'Een martelares met baard in de Stevenskerk', *Nijmegen in vertellingen* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek 1974) p. 161-164.
57. Jean-Claude Schmitt, *Le Saint Lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle* (Paris: Flammarion 1979) p. 159. Cf. Jacques Dalarun, *Robert d'Arbrissel, fondateur de Fontevraud* (Paris: Albin Michel 1986) p. 132.

58. Warner, *Joan of Arc*, p. 146-163.
59. Antoinette de Bourignon, *Het leven van juffr. Antoinette de Bourignon*, p. 18-19.
60. Zie noot 34.
61. F. Karsch, 'Mademoiselle Maupin', *Jahrbuch für Sexuelle Zwischenstufen* 5 (1903) p. 694-706.
62. *Dissertation on the case of Catherine Vizzani*

3 SEKSUALITEIT

1. J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Meppel: Boom 1972). Een algemeen overzicht biedt: Lotte C. van de Pol, 'Seksualiteit tussen middeleeuwen en moderne tijd', in: Harry Peeters, Lene Dresen-Coenders en Ton Brandenbarg (eds.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen: SUN 1988), p. 163-194.
2. Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* (London: Weidenfeld and Nicolson 1977).
3. Vern L. Bullough, *Sexual Variance in Society and History* (Chicago: University of Chicago Press 1976).
4. Peter Laslett, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Essays in Historical Sociology* (Cambridge, Cambridge University Press 1977).
5. J.-L. Flandrin, *Familles: Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société* (Paris: Hachette 1976), en id., *Le sexe et l'occident. Evolution des attitudes et des comportements* (Paris: Seuil 1981); G.R. Quaife, *Wanton Wenches and Wayward Wives. Peasants and Illicit Sex in Early Seventeenth Century England* (London: Rutgers University Press 1979); Cf. Philippe Ariès en André Béjin (eds.), *Western Sexuality. Practice and Precept in Past and Present Times* (Oxford: Basil Blackwell 1985).
6. Edward Shorter, *The Making of the Modern Family* (New York: Basic Books 1977).
7. Over Nederland: Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de en 18de eeuwse gezinsleven* (Assen: Van Gorcum 1982); 'De sexualiteit in de achttiende eeuw', themanummer van *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 17 (1985); Herman W. Roodenburg, 'The Autobiography of Isabella de Moerloose. Sex, Childrearing and Popular Belief in Seventeenth Century Holland', *Journal of Social History* 18 (1985) p. 517-539; Gert Hekma en Herman Roodenburg (eds.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen: SUN 1988).
8. *Hercule Barbin dite Alexina B.*, voorwoord door Michel Foucault (Paris: Gallimard 1978); N.O. Body, *Aus eines Mannes Mädchenjahren*, voorwoord door Rudolf Presber, conclusie door Magnus Hirschfeld (Berlin: Hesperus Verlag z.j.).
9. Voorbeelden in: J. Bicker Raye, Notitie van het merkwaardigste meijn bekent, p. 55, handschrift GA Amsterdam, ms. B 54 (Amsterdam); *Journaal*

van Constantijn Huygens den Zoon, II, p. 142, aant. 4 november 1692 (Gravesend, Engeland); Provinciale Bibliotheek Friesland, O.F.R., Reis van een Leeuwarder in Nederland en Duitschland (1752) p. 9-10 (Kleef, Duitsland). Veel medische werken uit de zeventiende en achttiende eeuw hebben een hoofdstuk over hermafroditisme, zoals J.V.E. [= Venette], *Venus minsieke gasthuis* (Amsterdam: Timotheus ten Hoorn 1695) p. 584-610; Cf. Dorothy Price, 'Mammalian Conception, Sex Differentiation, and Hermaphroditism as Viewed in Historical Perspective', *American Zoologist* 12 (1972) p. 179-191; Von Neugebauer, *Hermaphroditismus beim Menschen.*

10. Magnus Hirschfeld, *Die Transvestiten. Eine Untersuchung über den erotischen Verkleidungstrieb* (Berlin: Pulvermacher 1910). Cf. Peter Ackroyd, *Dressing Up. Transvestism and Drag, the History of an Obsession* (London: Thames and Hudson 1979).

11. GA Leiden RA 10-6, f.3.

12. Richard Trexler, 'La prostitution Florentine au XVe siècle: Patronages et clientèles', *Annales E.S.C.* 36 (1981) p. 983-1015, p. 998.

13. GA Breda RA vonnisboek 113, aant. d.d. 17 maart 1711; GA Amsterdam RA 352, f. 107v (Jan Snoeck); GA Amsterdam RA 631 (Moses Gerrits).

14. Fidelis Morgan, *The Well-known Troublemaker. A Life of Charlotte Charke* (London: Faber and Faber 1988) p. 204.

15. Over de geschiedenis van de homoseksualiteit, zie: Vern. L. Bullough, *Homosexuality. A history* (New York: New American Library 1979); 'Historical Perspectives on Homosexuality', themanummer van *Journal of Homosexuality* 6 (1980/1) no. 1/2; Alan Bray, *Homosexuality in Renaissance England* (London: Gay Men's Press 1982). Voor Nederland, zie: Van der Meer, *De wesentlijke sonde van sodomie*; Theo van der Meer, 'The Persecutions of Sodomites in Eighteenth Century Amsterdam: changing Perceptions of Sodomy', *Journal of Homosexuality* 16 (1988) p. 245-285.

16. Het is veelbetekenend dat het woord tribadie niet te vinden is in het *Woordenboek der Nederlandse Taal.*

17. Judith C. Brown, *Immodest Acts. The Life of a Lesbian Nun in Renaissance Italy* (New York: Oxford U.P. 1986) p. 6.

18. Heidi Deneweth, 'Hekserij of travestie? Nee, homofilie!', *Spiegel Historiael* 21 (1986) p. 533-537.

19. Lillian Faderman, *Surpassing the Love of Men. Romantic Friendship and Love between Women from the Renaissance to the Present* (New York: William Morrow 1981).

20. P.J. Buijnsters, *Wolff en Deken, een biografie* (Leiden: Martinus Nijhoff 1984).

21. Anna Clark, ongepubliceerde lezing; Louis Crompton, 'The Myth of Lesbian Impunity', p. 17.

22. Brown, *Immodest Acts,* p. 17-19.

23. Van der Meer, *De wesentlijke sonde,* p. 169; Arend H. Huussen jr., 'Sodomy in the Dutch Republic during the Eighteenth Century', *Eighteenth Century Life* 9 (1985) p. 169-178. Cf. Bray, *Homosexuality,* p. 86.

24. ARA 2e Afd. Nationaal Gerechtshof 185 (Woudrichem).

25. Harry Benjamin, *The Transsexual Phenomenon* (New York: Warner Books 1977; eerste druk 1966); Vern L. Bullough, 'Transsexualism in History', *Archives of Sex Behavior* 4 (1975) p. 561-571 (heruitgave in: id., *Sex, Society, and History* (New York: Science History Publications 1976) p. 150-161); Richard Green, 'Mythological, Historical and Cross-Cultural Aspects of Transsexualism', in: id. en John Money (eds.), *Transsexualism and Sex Reassignment* (Baltimore: Johns Hopkins U.P. 1969) p. 13-22; Leslie Martin Lothstein, *Female-to-Male Transsexualism. Historical, Clinical, and Theoretical Issues* (Boston: Routledge and Kegan Paul 1983).
26. Kersteman, *De Bredasche Heldinne*, p. 71.
27. Robert Jesse Stoller, *Splitting: A Case of Female Masculinity* (New York: Dell 1974).
28. Lothstein, *Female-to-Male Transsexualism*, p. 44-45.
29. Theo van der Meer, 'Liefkozeryen en vuyligheden', *Groniek* 12 (1980) no. 66, p. 34-37.
30. Gudrun Schwarz, 'Mannweiber in Männertheorien', in: Karin Hausen (ed.), *Frauen suchen ihre Geschichte* (München: Beck 1983) p. 62-80; Cf. George Chauncey Jr., 'From Sexual Inversion to Homosexuality: Medicine and the Changing Conceptualization of Female Deviance', *Salmagundi* 58-59 (1982/3) p. 115-146; id., 'Christian Brotherhood or Sexual Perversion? Homosexual Identities and the Construction of Sexual Boundaries in the World War One Era', *Journal of Social History* 19 (1985) p. 189-213; Esther Newton, 'The Mythic Mannish Lesbian. Redclyffe Hall and the New Woman', in: *The Lesbian Issue. Essays from Signs* (Chicago: University of Chicago Press 1985) p. 7-27.

4 DE REACTIES VAN DE BUITENWERELD

1. *Notes and Queries* (4 november 1884) p. 438; Fraser, *Weaker Vessel*, p. 196.
2. Zie onder meer Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid?* (Arnhem: Gouda Quint 1983); Cf. Pieter Spierenburg, *The Spectacle of Suffering. Executions and the Evolution of Repression: from a Preindustrial Metropolis to the European Experience* (Cambridge: Cambridge U.P. 1984).
3. Cf. hoofdstuk 1, noot 5 (Anna de Jager).
4. Cf. hoofdstuk 2, noot 20 (Hillegond Engels).
5. Cf. hoofdstuk 1, noot 13 (Johanna Pikhof en Adam Kitter).
6. Van der Meer, *De wesentlijke sonde*, p. 36-49; Jean Papon, *Receuil d'arrests notables des cours souveraines de France* (Genève 1622) p. 1257-8.
7. Crompton, 'Myth of Lesbian Impunity'.
8. Zie Inleiding, noot 5.
9. *Notes and Queries*, 6e Serie, IX, p. 196; John Laffin, *Women in Battle* (London: Abelard-Schuman 1967) p. 27.
10. Pieter Spierenburg, *Judicial Violence in the Dutch Republic; Corporal*

Punishment, Excutions and Torture in Amsterdam, 1650-1750 (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam 1978).
11. Rudolf Dekker en Lotte van de Pol, 'Wat hoort men niet al vreemde dingen...', *Spiegel Historiael* 17 (1982) p. 486-494; Fred Martin, 'De liedjeszanger als massamedium. Straatzangers in de achttiende en negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984) p. 422-447.
12. Scheurleer, *Van varen*, III, p. 351; R.F. Rammelman, 'Matroosliedere op die Kaapvaart in die 17e en 18e eeu', *Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Bibliotheek* 15 (1961) p. 12-17, p. 14; Wortel, *Zyt ghy oock een meyt?*, p. 53.
13. J. van Lennep, *Zeemanswoordenboek* (Amsterdam 1856) p. 75.
14. Wortel, *Zijt ghy oock een meyt?*, p. 20.
15. 'Een nieuw liedt van twee vrouwluyden die t'samen getrout zijn in de Nieuwe Kerck tot Amsterdam', *Den Italiaenschen Quacksalver ofte den Nieuwe Amsterdamsche Jan Potazy* (Amsterdam: Wed. G. de Groot 1708) p. 71-73. Niet bij Wortel.
16. Wortel, *Zyt ghy oock een meyt?*, p. 2.
17. Wortel, p. 21.
18. Wortel, p. 33.
19. Wortel, p. 66.
20. Wortel, p. 74-75.
21. Europese voorbeelden van liedjes onder meer hoofdstuk 2, noot 46, en in de algemene literatuur. Cf. Dianne Dugaw, 'Balladry's Female Warriors: Women, Warfare and Disguise in the Eighteenth Century', *Eighteenth Century Life* (1985) p. 1-20; een boek is in voorbereiding.
22. Wortel, p. 19.
23. Wortel, p. 94.
24. Fridericus Spanheimius, *De papa foemina inter Leonem IV et Benedictum III. Disquisitio historica* (Leiden: Johannes Verbessel 1691).
25. Pierre Le Moyne, *La gallerie des femmes fortes* (Leiden: Jean Elsevier 1660).
26. *Europische Mercurius* (1749) I, p. 20.
27. *Europische Mercurius* (1727) I, p. 94.
28. Fr. Esauz, *Christelick tresoirtjen* (Amsterdam 1645) p. 60.
29. Philologus Philiatros a Ganda [= Jacobus van de Vivere], *Avonden*, p. 119.
30. Simon de Vries, *D'eedelste tijdkorting der weetgierige verstanden of de groote historische rariteitenkamer* (Amsterdam 1682) I, p. 119.
31. Rudolf Dekker en Herman Roodenburg, 'Humor in de zeventiende eeuw. Opvoeding, huwelijk en seksualiteit in de moppen van Aernout van Overbeke (1632-1674)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10 (1984) p. 243-267, p. 261.
32. Lillian S. Robinson, *Monstrous Regiment. The Lady Knight in Sixteenth-Century Epic* (New York: Garland 1985); Melveena McKendrick, *Woman and Society in the Spanish Drama of the Golden Age. A Study of the Mujer Varonil* (Cambridge: Cambridge U.P. 1974) p. 311.

33. Wiel Kusters, 'Over het aantrekken van een broek', *De Revisor* 5 (1978) p. 50-55. Berekening gebaseerd op: M. Buisman, *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815* (Amsterdam: Israel 1959); E.K. Grootes e.a. (eds.), *Wonderlicke avontuer van twee goelieven* (Muiderberg: Coutinho 1984; eerste druk 1624).
34. *De bagijn in manskledere*n (Amsterdam: Phil. Verbeek 1706).
35. A.G.l.m., *De wonderlijke reisgevallen van Maria Kinkons. Behelzende in zig haare geboorte, de geheime vlugt van haar ouders, haar ontmoetingen onder een mannelijk gewaad, zo te land als te zee enz.* (Harlingen: Bouwe Schiere 1759; heruitgave: Ton Broos (ed.), Amsterdam: Huis Aan De Drie Grachten 1986).
36. P.J. Buijnsters, 'Petrus Lievens Kersteman, een achttiende eeuwse romanschrijver', in: H. Heestermans (ed.), *Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan C. H. A. Kruyskamp* ('s Gravenhage 1977) p. 29-41.
37. Zie de titels: Inleiding, noten 2 en 3, hoofdstuk 2, noten 11 en 26, hoofdstuk 4, noot 44. Cf. Kathleen Crawford, *The transvestite heroine in seventeenth-century popular literature* (Cambridge, Mass.: diss Harvard Univ. 1984) kon door ons niet verkregen worden. Cf. Jeanine Blackwell, 'An Island of Her Own: Heroines of the German Robinsonades from 1720 to 1800', *The German Quarterly* 58 (1985) p. 5-26; Estelle C. Jelinek, 'Disguise Autobiographies: Women Masquerading as Men', *Women's Studies International Forum* 10 (1987) p. 53-62.
38. Alfred Holtmont, *Die Hosenrolle. Das Wieb als Man,* (München: Jessen Verlag 1925); Cf. Simon Sheperd, *Amazons and Warrior Women. Varieties of Feminism in Seventeenth Century Drama* (Brighton: Harvester Press 1981); Melveena McKendrick, *Woman and Society in the Spanish Drama of the Golden Age.*
39. C. Huygens, *Trijntje Cornelisdr.,* ed. H.J. Eymael (Zutphen: W.J. Thieme z.j.) p. 57. Cf. Jacobus van Vergelo, *De Kryghsgesinde dochter* (Dendermonde: Jacobus J. Ducau ca 1735; eerste ed. 1670). Kenau Symonsdochter Hasselaar speelde een hoofdrol in verschillende toneelstukken: Steven van der Lust, *Herstelde hongersdwangh* (Haarlem: Korn. Themisz. Kas 1660); Willem Hessen, *Beleegering van Haarlem* (Haarlem: Iz. van Hulkenroy 1739; eerste ed. 1689).
40. John Harold Wilson, *All the King's Ladies. Actresses of the Restoration* (Chicago: University of Chicago Press 1958) p. 73.
41. *Biographie Universelle,* XVII (Paris: L.G. Michaud 1820) p. 537-538 (Maupin); *Dictionary of National Biography,* X (London: Smith, Elder and Co. 1887) p. 65-67 (Charke); Zie ook hoofdstuk 1, noot 17, en hoofdstuk 3, noot 14.
42. Zie noot 47, Inleiding, noot 2, en hoofdstuk 2, noot 26.
43. Taco K. Looijen, *Ieder is hier vervuld van zijn voordeel. Amsterdam in de ogen van buitenlanders* (Amsterdam: Peter van der Velden 1981) p. 65.
44. [Hannah Snell], *The Female Soldier; or the Surprising Life and Adventures of Hannah Snell* (London: R. Walker 1750). Heruitgave in Dowie, *Woman Adventurers,* p. 57-181. Nederlandse vertaling: *De vrouwelyke sol-*

daat of de verbazende levensgevallen van Anna Snell (Amsterdam: Gerrit de Groot 1750). Hannah Snells leven is ook in de archieven te traceren: S. Monnier, 'Travestie in de populaire literatuur in de achttiende eeuw', ongepubliceerde skriptie (1979) Documentatiecentrum Nederlandse Literatuur, Universiteit van Amsterdam; Cf. *Dictionary of National Biography* LIII (London 1898) p. 205-206.
45. Juliane Harms, 'Judith Leyster, ihr Leben und ihr Werk', *Oud-Holland* 44 (1927) p. 237.
46. David Kunzle, 'World Upside Down: The Iconography of a European Broadsheet Type', in Babcock (ed.), *Reversible World,* p. 39-95. Veel Hollandse centsprenten zijn gereproduceerd in: F. van Veen, *Dutch Catch Penny Prints. Three Centuries of Pictural Broadsides for Children* (Den Haag: Van Hoeven 1971). Zie ook: Davis, 'Women on Top'; Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident (XVIIIe-XVIIIe siècles)* (Paris: Fayard 1983) p. 143-153; Bob Scribner, 'Reformation, Carnival and the World turned Upside-down', *Social History* 3 (1978) p. 303-329; Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (New York: Harper and Row 1978) p. 185-191. Cf. hoofdstuk 1, noot 2. Lène Dresen-Coenders, 'De strijd om de broek', *De Revisor* 4 (1977) nr. 6.
47. Boxer, *Mary and Misogyny,* p. 80; *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana,* XX (Bilbao: Espasa-Calpa z.j.) p. 412-413; Emile Laurent, 'Psychologie féminine. Cataline de Erause, la Monja Alferez', *Archives d'Anthropologie Criminelle* 24 (1909) p. 508-513. Zie Inleiding, noot 2.
48. Boxer, *Mary and Misogyny,* p. 80; Samuel, *Amazones,* p. 210.
49. Ellen C. Clayton, *Female warriors. Memorials of female valour and heroism, from the mythological ages to the present era,* 2 dln (London: Tinsley Bros. 1879) II, p. 23 e.v.; *The Life and Adventures of Mrs. Christian Davies commonly called Mother Ross, who, in several campaigns under King William and the late Duke of Marlborough in the quality of a foot soldier and dragoon gave many signal proofs of an unparallell'd courage and personal bravery, Taken from her own mouth when a pensioner of Chelsea-Hospital* (London: R. Montagu 1740); heruitgave onder meer in: Dowie, *Women Adventurers,* p. 199-288, p. 179.
50. *Museum des buitengewonen en wondervollen behelzende ware gebeurtenissen uit onzen tijd* (Amsterdam: C. L. Schleijer 1820) p. 14-29.
51. [L. van den Bosch], *Derde vervolg van saken van staat en oorlog in en omtrent de Vereenigde Nederlanden* [...] *1692-1697* (Amsterdam 1699) boek 24, p. 125. *Histoire de la dragone, contenant les actions militaire et les aventures de Geneviève Prémoy, sous le nom du Chevalier Balthazar* (Bruxelles 1703; herdruk 1721).
52. Laffin, *Women in Battle,* p. 26.
53. 'Vrouwen als soldaten', *Nederlandse Spectator,* 17 (oktober 1885) p. 343; Cf. Brice, *La femme et les armées,* p. 342.
54. *Notes and Queries* (2 juli 1892) p. 6.
55. Hirschfeld, *Transvestiten,* p. 524-528.

56. Nadezhda Durova, *The Cavalry Maid. The Memoirs of a Woman Soldier of 1812* (Ann Arbor: Ardis 1988).
57. *De Kloekmoedige Land en Zee Heldin,* II, p. 42-44.
58. *Theatrum Europaeum,* XV, p. 77; John Laffin, *Women in Battle,* p. 26, cf. p. 21.
59. P. J. Meertens Instituut, Amsterdam, Volksliedarchief.

CONCLUSIE

1. Aletta H. Jacobs, *Herinneringen* (Amsterdam: Van Holkema en Warendorf 1924) p. 14.
2. A. Pitlo, *De zeventiende en achttiende eeuwsche notarisboeken en wat zij ons omtrent ons oude notariaat leeren* (Haarlem: H. D. Tjeenk Willink 1948) p. 272.
3. 'Female Warriors', in: J. W. M. Gibbs (ed.), *The Works of Oliver Goldsmith,* 5 dln (London: George Bell and Sons 1908) I, p. 315-320. Dit stuk is waarschijnlijk niet van de hand van Goldsmith.
4. *Nieuwe reize van Misson na en door Italien* [...] *vermeerdert* [...] *van Addisson,* 2 dln (Utrecht: Willem van de Water en Jacob van Poolsum 1724) I, p. 318.
5. Anke Pouw, 'De "Waare Verlichting" van de vrouw. Vrouwen en gezin binnen het burgerlijk beschavingideaal van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 1784-ca. 1840', in: *Comenius 1923* (september 1986).
6. Veel voorbeelden uit de negentiende en twintigste eeuw zijn te vinden bij Katz, Wheelwright en Hirschfeld. Over de doorwerking in beeldvorm onder meer: Laura S. Strumingher, 'The Vesuviennes: Images of Women Warriors in 1848 and their Significance for French History', *History of European Ideas* 8 (1987) p. 451-488. Martha Vicinus, 'They wonder to which sex I belong: The historical roots of the modern lesbian identity', ongepubliceerde paper; een boek is in voorbereiding. Isobel Rae, *The Strange Story of Dr. James Barry, Army Surgeon, Inspector-General of Hospitals Discovered on death to be a Woman,* (London: Longman, Green and Co. 1958).
7. Andrew Barrow, *Gossip. A History of High Society from 1920 to 1970* (London: Pan Books 1978) p. 43-44.